

*Т. О. Яценко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України*

ПРОЦЕС ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ІСТОРИКО-МЕТОДИЧНИЙ ОГЛЯД

У статті висвітлено особливості вітчизняного процесу підручникотворення з літератури. Розкривається дидактико-методичний аспект підручника української літератури в історичному контексті освітніх ідей. Наголошується на тому, що продуктивне використання прогресивних методичних здобутків попередніх історичних періодів сприятиме розробленню сучасної стратегії конструювання й використання навчальної книги в шкільній літературній освіті.

Ключові слова: загальноосвітня школа, українська література, підручник, навчальний матеріал, художній твір.

Постановка проблеми. Реформування шкільної літературної освіти потребує оновлення її змістового й процесуального компонентів, зокрема підготовки якісного навчального забезпечення. Важливість означеної проблеми обумовлює необхідність системного підходу до вивчення процесу вітчизняного підручникотворення. Об'єктивний критичний аналіз досвіду створення підручників української літератури є важливим чинником розроблення сучасної стратегії конструювання, експертизи й упровадження навчальної літератури в галузі загальної середньої освіти.

Таким чином, продуктивне використання прогресивних здобутків минулого у контексті результативного наповнення змісту, форм і методів

сучасної методики навчання літератури та оптимального забезпечення її практичних результатів обумовлюють вибір теми статті.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Аналіз наукової літератури з означеної проблеми дає можливість простежити розвиток підручникотворення в історичному й теоретико-методичному аспектах. Так, теорію шкільного підручника, його роль у навчально-виховному процесі та дидактичні можливості розроблювали вчені Н. Бібік, Н. Буринська, М. Бурда, І. Гудзик, Н. Матяш, О. Савченко, О. Пометун, О. Хорошківська, Г. Шелехова та інші. Окремі аспекти розвитку шкільної навчальної літератури розглядалися в історико-педагогічних та методичних працях Л. Базиль, Л. Березівської, Н. Богданець-Білоskalенко, Н. Волошиної, О. Мазуркевича, В.Оліфіренка, О. Семенов, О. Слоньовської, Б. Степанишина, О. Сухомлинської, П. Хропка, В. Цимбалюка, в яких висвітлено етапи підручникотворення з літератури та його теоретичні основи від доби Київської Русі й до початку ХХІ століття.

Важливим здобутком у розвитку теорії та історії підручника української літератури є напрацювання О. Бандури. У контексті новітніх освітніх завдань актуальним залишаються твердження науковця про те, що підручник «має бути не тільки джерелом знань, а й робочою книгою, яка вчить школярів самостійно осмислювати і міцно запам'ятовувати навчальний матеріал і здобувати нові відомості самостійно, мобілізує і спрямовує їхні розумові зусилля у потрібне русло» [1, с. 12].

Питання використання підручника української літератури як активного засобу літературного навчання, що орієнтує вчителя на застосування раціональних прийомів організації пізнавальної діяльності учнів-читачів, досліджував Є. Пасічник.

Проблемі створення якісних підручників української літератури в умовах модернізації шкільної літературної освіти присвячені праці Н. Логвіненко, Р. Мовчан, Є. Пасічника, Г. Семенюка, О. Слоньовської, Б. Степанишина, В. Цимбалюка, А. Фасолі, В. Шуляра та інших.

Переконливим видається твердження сучасних учених-методистів, що «особистісно зорієнтований підручник з української літератури – навчальна книга або інший носій інформації, в яких зміст, його структурування, спосіб викладу навчального матеріалу, подані запитання і завдання, ілюстративні, інструктивні та інші допоміжні матеріали спрямовані на організацію навчальної діяльності, метою якої є формування особистісних функцій учня, його суб'єктності як читача, вироблення читацьких якостей і вмінь» [1].

Мета статті – представити історико-методичний огляд вітчизняного процесу підручникотворення в шкільній літературній освіті щодо продуктивного використання методичної спадщини в умовах оновлення української школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. На різних етапах розвитку вітчизняної шкільної літературної освіти процес підручникотворення мав характерні особливості, обумовлені суспільно-ідеологічними та культурно-мистецькими чинниками. Історіографія проблеми засвідчує, що активізація процесу підручникотворення розпочалася ще в XVI столітті. З-поміж багатьох наукових і навчальних книг означеного періоду вирізняються букварі першодрукаря Івана Федорова (бл. 1520 – 1583), що є вершиною методичної думки XVI століття, а «деякі їх складові елементи і сьогодні становлять основу сучасного букваря і читанки» [5, с. 22-23]. За допомогою прямого та зворотного порядку алфавіту у букварі першодрукар успішно реалізував принцип зворотного зв'язку, відповідно якого мета навчальної діяльності досягається повторними діями суб'єктів навчання. На прикладі паралельного використання двобуквенних та трибуквенних складів у процесі опанування школярами навичками читання Іван Федоров дотримувався дидактичних принципів доступності та наступності літературного навчання.

Значний внесок у розвиток процесу підручникотворення з літератури належить передовим діячам культури та освіти другої половини XIX – початку XX століття. Так, прогресивним методичним надбанням означеного

періоду був «Букварь Южнорусский» (1861), підготовлений Т. Шевченком, що широко використовувався як підручник для учнів недільних шкіл.

В умовах утисків національної освіти сподвижники розвитку української культури докладали значні зусилля для відкриття народних шкіл із рідною мовою навчання. Зокрема таку ідею розвивав і втілював у своїй педагогічній діяльності письменник, педагог та громадський діяч Борис Грінченко (1863-1910), який не оминув увагою методичні проблеми навчання української мови та літератури в народній школі. Так, у підручнику «Українська граматка до науки читання й писання» (1907), що розцінювався як конструктивний крок у становленні української навчальної книги зі словесності, Б. Грінченко акцентував на важливості розвитку логічного, образного мислення учнів-читачів, необхідності осмисленого прочитання художнього твору, досягнення належного рівня техніки читання, а також ролі самостійної роботи школярів у процесі роботи з книгою.

Початок ХХ століття ознаменувався посиленням державного інтересу до проблем організації шкільної літературної освіти, зокрема й активізацією процесу підручникотворення. Вагомим здобутком нової української освіти був її розвиток на засадах народності, гуманізму та патріотизму. Викладання у навчальних закладах набувало ознак національного характеру. Так, було започатковано вивчення української літератури як окремого навчального предмету, створювалися навчальні програми та підручники, організовувалися бібліотеки української літератури.

Прикметною ознакою цього періоду є перша в історії методики української літератури теоретична праця О. Дорошкевича «Українська література в школі. (Спроба методики)» (1921), в якій дослідник представив критичний огляд підручників літератури імперської доби [3]. Актуальними й нині залишаються настанови вченого щодо організації роботи учнів із підручником. Зокрема зазначалося, що підручник літератури повинен бути лише конспектом, у якому фіксуються зроблені автором висновки або подаються найважливіші факти поза змістом художнього твору.

О. Дорошкевич рекомендував використовувати підручник лише після прочитання та осмислення учнями художнього твору.

На початку 30-х років ХХ століття процес створення і використання шкільних підручників відбувався в контексті офіційної партійної ідеології. Так, у постанові ЦК ВКП (б) «Про підручники для початкової та середньої школи» вказувалося на необхідність підготовки підручників, що забезпечували б учнів систематичними предметними знаннями, впливали б на їх якість та сприяли розширенню світогляду юних будівників комунізму.

Серед тогочасних видань навчальних книг для середньої школи високим науково-методичним рівнем вирізнялися підручники В. Коряка, для яких були характерні «...спроби аналізу художніх творів у єдності форми та змісту, розкривалася пізнавальна і виховна сила художньої літератури, подавалися відомості з теорії літератури» [10, с. 161]. Отже, у підручниках поступово утверджувалася тенденція до вивчення літератури на наукових засадах та реалізації методики поглибленого опрацювання програмових художніх творів.

Характеризуючи стан шкільної літературної освіти означеного періоду, Є. Пасічник указував на невиправдано часту зміну підручників української літератури, що зумовлювало її безсистемність. Окрім того, вчений окреслював такі особливості тогочасного процесу підручникотворення: розгляд художнього твору як ілюстрації до окремих історичних фактів та соціологізаторських положень; переобтяженість творами невисокого художнього рівня; відсутність достатніх біографічних та теоретико-літературних відомостей [7, с. 184-191].

Оновлення шкільних підручників як у змістовому, так і в методичному аспектах співвідносилось з проблемою текстуального аналізу художнього твору. Ставилось завдання так будувати підручники, щоб усі висновки про художній твір самостійно формулювалися учнями безпосередньо на основі читання текстів, а не нав'язувалися їм навчальною книгою. Саме так можна

розвинути у школярів відповідні вміння логічного й образного мислення, зв'язного мовлення [10, с. 154-155].

У 40-60-і роки ХХ століття посилювався державний інтерес до навчальної книги з літератури як до важливого фактора формування світогляду радянської людини. Навчальний матеріал тогочасних підручників української літератури, зокрема про класичну національну літературу, коментувався винятково з позицій марксистсько-ленінської ідеології, а твори радянських письменників розглядалися в контексті методу соціалістичного реалізму. Так, із посиланням на вимоги комуністичної партії щодо навчальної книги, Т. Бугайко і Ф. Бугайко стверджували, що «підручники з літератури повинні дати зв'язний і послідовний виклад літературного процесу в історичній послідовності, в нерозривному зв'язку з суспільним життям, показувати їм роль художньої літератури в житті народу. У підручнику має бути поданий весь фактичний матеріал для запам'ятовування (хронологічні дати, теоретико-літературні визначення, біографії, характеристика етапів літературного розвитку тощо)» [2, 276].

Підручники української літератури 60-х років містили, крім викладу навчального матеріалу, широкий методичний апарат, який регламентував діяльність учителя та учнів.

Позитивною ознакою тогочасних шкільних підручників української літератури є впровадження елементів аналізу художнього твору, що передбачав послідовний розбір його сюжету, персонажів, композиції та мови. Поступово такий порядок літературного аналізу набув ознак стереотипного ідейно-художнього розбору будь-якого епічного твору, що подавався у тогочасних підручниках української літератури.

Отже, у цей період шкільний підручник в основному розглядався як чинник ідеологічного виховання учнів-читачів, джерело інформації для вчителя, засіб для повторення і закріплення знань, здобутих учнями на уроці української літератури, а також як посібник для домашньої навчальної роботи.

Важливим досягненням методичної думки 70-80-х років було створення стабільних шкільних підручників української літератури. Змінилося й розуміння призначення шкільного підручника: якщо раніше його роль обмежувалася повторенням вивченого на уроці, то тепер він розглядався як інструмент, за допомогою якого вчитель навчає і виховує учнів, організовує їхню навчальну діяльність. У цей період актуалізувалася проблема реалізації дидактичного потенціалу шкільного підручника літератури, зокрема доцільності застосування системи завдань і запитань для глибокого усвідомлення ідейно-художнього змісту твору та розвитку логічного мислення і зв'язного мовлення учнів, навичок самостійного літературного аналізу [6, с. 12]. Навчальна діяльність учнів спрямовувалася на усвідомлення складових частин художнього тексту і зв'язків між ними, що відповідає художній природі мистецтва слова та основам літературознавчого розгляду. Побіжно вдосконалювалася методика створення системи навчальних завдань пізнавального змісту, «які б спрямовували учнів не лише на переказ твору, а й спонукали до самостійного осмислення тексту, мотивів поведінки персонажів, до вияву їхніх думок і почуттів» [6, с. 17-18].

Таким чином, шкільний підручник української літератури означеного періоду характеризувався чіткою зорієнтованістю на формування самостійності й творчої активності учнів-читачів, системністю застосування навчальних завдань та інтелектуалізацією навчання.

У процесі організації самостійної діяльності учнів увиразнюється роль учителя, яку В. Неділько вбачав, перш за все, у визначенні конкретних завдань і поясненні умов їх виконання школярами, контролі та оцінюванні результатів їхньої роботи [4, с. 108-109]. В інтерпретації методиста розуміння самостійної роботи як одного із пріоритетних методів на уроках української літератури передбачало диференціацію цієї категорії на конкретні рівні учнівської діяльності [4, с. 114-117]. Така градація утверджувала виконання різних видів самостійних робіт: а) здобуття учнями готових знань, переважно з підручника, під час вчительського пояснення; б) накопичення учнями

готових знань із підручника за поданим учителем планом або за вузловими питаннями; в) учитель лише визначає завдання для самостійної роботи учнів. Таким чином, навчальні завдання різного типу складності, що частково передбачали педагогічний супровід, позитивно впливали на послідовний розвиток в учнів умінь пізнавальної діяльності та обумовлювали реалізацію актуального й нині особистісно орієнтованого підходу як однієї з умов диференційованого навчання на уроках літератури.

Запровадження освітньої реформи у 80-ті роки передбачало розв'язання проблеми підвищення якості шкільної літературної освіти, раціонального добору та структурування її змісту, вдосконалення навчальних програм і шкільних підручників.

Підручник літератури вважався активним засобом навчання, що орієнтує вчителя на застосування раціональних прийомів організації пізнавальної діяльності учнів, а також спонукає до пошуку оптимальних шляхів впливу на їхню свідомість [8, с. 67]. Наявною була тенденція щодо вдосконалення методичного апарату підручника української літератури, що передбачало оптимізацію роботи учнів над програмовим матеріалом. Посилаючись на дослідження О. Бандури, Є. Пасічник указував, що методичний апарат підручника літератури повинен забезпечувати поглиблення і конкретизацію здобутих учнями знань, постійний зв'язок нового навчального матеріалу з уже засвоєним, упровадження різноманітних методів, прийомів і форм навчальної роботи, свідоме ставлення учнів до виконання завдань різних рівнів складності [8, с. 69].

У пострадянський період (1986-1991) розвитку шкільної літературної освіти актуальності набирало вивчення літератури як мистецтва слова. Прогресивний характер навчальної програми 1990 р., в якій було враховано «своєрідність і самобутність української літератури, глибоке розкриття національних і соціальних проблем.., місце і значення українського словесного мистецтва в світовому літературному процесі» знайшов відображення і в шкільних підручниках [12, с. 45]. Безперечно, такі зміни

свідчили про поступове утвердження в українській школі національних ідеалів і цінностей. Окрім того, у змісті та структурі деяких тогочасних підручників увиразнювалося питання проблемного вивчення художнього твору в школі. Навчальний матеріал підручників засвідчував взаємозв'язок пізнавальних завдань із конкретними вміннями школярів, на розвиток яких вони були спрямовані, що надавало навчанню системного характеру та підвищувало його результативність. Значна роль у цьому процесі надавалося проблемно-пошуковим завданням, виконання яких передбачає організацію пошукової діяльності, спрямованої на подолання логічних суперечностей, осмислення причинно-наслідкових зв'язків та об'єктивну оцінку явищ і фактів [11, с. 204].

У 90-ті роки ХХ століття окреслилися основні засади розвитку національної шкільної літературної освіти на демократичних і національних засадах. Прикметно, що більшість творів письменників соціалістичного реалізму було вилучено з програм, а відтак і з підручників та хрестоматій. Кардинально змінилися підходи до вивчення класичної і сучасної літератури. У процесі підготовки підручників набуло виразності питання естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова, що знайшло послідовне відображення у підручниках Н. Волошиної.

На необхідності створення якісно нових підручників літератури наголошував Б. Степанишин, надаючи особливого значення навчальній книзі у процесі формування в учнів умінь самостійної пізнавальної діяльності. У такій настанові вченого передбачено можливості реалізації діяльнісного компонента навчання, що актуально й нині [12, с. 5]. На думку вченого, навчальний матеріал і методичний апарат підручника української літератури повинні бути орієнтовані на розвиток різних видів самостійної учнівської діяльності – самостійно-репродуктивної, репродуктивно-критичної та критично-творчої. Такий підхід до побудови підручника забезпечує повноцінне, глибоке сприймання ідейно-художнього змісту твору.

На початку 2000-х років теорія підручникотворення з літератури збагатилася дослідженням О. Бандури про педагогічні засади шкільного підручника літератури [1]. Не втрачають значущості основні положення цієї наукової праці, зокрема щодо відповідності змісту підручника навчальній програмі шкільного курсу літератури; дотримання системності навчальних завдань для роботи учнів із текстом художнього твору; насиченості дидактичної частини підручників різноманітними орієнтовними основами розумових дій (пам'ятки, алгоритми, схеми, таблиці, рекомендації тощо); наявності необхідного довідкового матеріалу, теоретико-літературних і критичних статей або їх фрагментів; змістовності яскравих біографічних матеріалів про письменників; доречності та якості ілюстративного матеріалу підручника; необхідності апробації підручника в шкільній практиці.

Висновки. Вивчення та критичне осмислення позитивних здобутків вітчизняного підручникотворення з літератури окреслює перспективи їх творчого застосування у сучасному процесі створення якісного навчально-методичного забезпечення.

В статье раскрыты особенности отечественного процесса создания учебников литературы. Освещается дидактико-методический аспект учебника украинской литературы в историческом контексте идей школьного образования. Акцентируется на том, что продуктивное использование прогрессивных методических достижений предыдущих исторических периодов эффективно способствует разработке современной стратегии конструирования и использованию учебной книги в школьном литературном образовании.

Ключевые слова: *общеобразовательная школа, украинская литература, учебник, учебный материал, художественное произведение.*

The features of domestic process of creation of textbooks of literature are exposed in the article. The didactic-methodical aspect lights up the textbook in Ukrainian literature in the historical context of ideas in school education. Emphasized on the productive use of progressive methodical achievements of

previous historic periods, is effectively instrumental in development of modern strategy of constructing and the use of educational textbook in school literary education.

Keywords: *secondary school, Ukrainian literature, textbook, educational material, different literature work.*

Література

1. Бандура О. М. Шкільний підручник з української літератури / О. М. Бандура. – Київ : Пед. думка, 2001. – 76 с.
2. Бугайко Т. Ф. Методика викладання української літератури в VIII-X класах середньої школи / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко ; за заг. ред. П. К. Волинського. – Київ : Рад. шк., 1952. – 282 с.
3. Дорошкевич О. К. Українська література в школі (Спроба методики) / О. К. Дорошкевич. – Київ : Книгоспілка, 1921. – 286 с.
4. Неділько В. Я. Методика викладання української літератури в середній школі / В. Я. Неділько. – Київ : Вища шк., 1978. – 248 с.
5. Оліфіренко В. В. Підручник з української літератури: історія і теорія. / В. В. Оліфіренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.
6. Падалка Н. І. Українська література в шостому класі : посіб. для вчителів / Н. І. Падалка, В. І. Цимбалюк. – Київ : Рад. шк., 1976. – 160 с.
7. Пасічник Є. А. З історії створення шкільних підручників з літератури в Україні (1933-1938 рр.) / Є. А. Пасічник // Методика викладання української мови і літератури : респ. наук.-метод. зб. – Київ : Рад. шк., 1968. – Вип. 3. – 212 с.
8. Пасічник Є. А. Українська література в школі / Є. А. Пасічник. – Київ : Рад. шк., 1983. – 319 с.
9. Пометун О. І. Проектування шкільних підручників: вимоги і проблеми / О. І. Пометун, Н. М. Гупан // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / НАПН України ; Ін-т педагогіки. – Київ : Пед. думка, 2014. – Вип. 14. – С. 564-573.

- 10.Семенов О. М., Базиль Л. О. Становлення шкільної літературної освіти в Україні (на матеріалі літературних джерел 20-30-х рр. ХХ століття) : навч. посіб. / О. М. Семенов, Л. О. Базиль. – Київ-Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – 226 с.
- 11.Совершенствование изучения русской литературы: пособ. для учит ; под ред. А. Р. Мазуркевича и В. С. Гречинской. – Київ : Рад. шк., 1985. – 256 с.
- 12.Степанишин Б. І. Еволюція і корекція програми української літератури 5-11 класів / Б. І. Степанишин // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 1. – С. 44-50.
- 13.Фасоля А.М. Підручник української літератури в системі особистісно зорієнтованого навчання / Анатолій Фасоля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ozonlit.org. – Назва з екрану.

References

1. Bandura O. M. Shkilniy pidruchnik z ukrayinskoyi literaturi / O. M. Bandura. – Kiyiv : Ped. dumka, 2001. – 76 s.
2. Doroshkevich O. K. Ukrayinska literatura v shkoli (Sproba metodiki) / O. K. Doroshkevich. – Kiyiv : Knigospilka, 1921. – 286 s.
3. Nedilko V. Ya. Metodika vikladannya ukrayinskoyi literaturi v seredniy shkoli / V. Ya. Nedilko. – Kiyiv : Vishcha shk., 1978. – 248 s.
4. Olifirenko V. V. Pidruchnik z ukrayinskoyi literaturi: istoriya i teoriya. / V. V. Olifirenko. – Donetsk : Shidniy vidavnichiy dim, 2003. – 324 s.
5. Padalka N. I. Ukrayinska literatura v shostomu klasi : posib. dlya vchiteliv / N. I. Padalka, V. I. Tsimbalyuk. – Kiyiv : Rad. shk., 1976. – 160 s.
6. Pasichnik E. A. Z istoriyi stvorenniya shkilnih pidruchnikov z literaturi v Ukrayini (1933-1938 rr.) / E. A. Pasichnik // Metodika vikladannya ukrayinskoyi movi i literaturi : resp. nauk.-metod. zb. – Kiyiv : Rad. shk., 1968. – Vip. 3. – 212 s.

7. Pasichnik E. A. Ukrayinska literatura v shkoli / E. A. Pasichnik. – Kiyiv : Rad. shk., 1983. – 319 s.
8. Pometun O. I. Proektuvannya shkilnih pidruchnikiv: vimogi i problemi / O. I. Pometun, N. M. Gupan // Problemi suchasnogo pidruchnika : zb. nauk. pr. / NAPN Ukrayini ; In-t pedagogiki. – Kiyiv : Ped. dumka, 2014. – Vip. 14. – S. 564-573.
9. Semenog O. M., Bazil L. O. Stanovlennya shkilnoyi literaturnoyi osviti v Ukrayini (na materialy literaturnih dzherel 20-30-h rr. HH stolittya) : navch. posib. / O. M. Semenog, L. O. Bazil. – Kiyiv-Gluhiv : RVV GDPU, 2006. – 226 s.
10. Sovershenstvovanie izucheniya russkoy literatury: posob. dlya uchit ; pod red. A. R. Mazurkevicha i V. S. Grechinskoy. – Kiyiv : Rad. shk., 1985. – 256 s.
11. Stepanishin B. I. Evolyutsiya i korektsiya programi ukrayinskoyi literaturi 5-11 klasiv / B. I. Stepanishin // Ukrayinska mova i literatura v shkoli. – 1999. – № 1. – S. 44-50.
12. Fasolya A.M. Pidruchnik ukrayinskoyi literaturi v sistemi osobistisno zorientovanogo navchannya / Anatoliy Fasolya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : ozonlit.org. – Nazva z ekranu.